

Պ Ա Տ Մ Ա - Բ Ա Ն Ա Մ Ի Ր Ա Կ Ա Ն

Գ. ՍԱՐԳՍՅԱՆ

ԱՌԱՔԵԼՈՑ ՎԱՆՔ-ԱՄՐՈՑԸ ԵՎ ԳՅՈՒՂԱՏԵՂԸ*

§ 11

Վերջացնելով վանք-ամրոցի նկարագրությունը, փորձենք որոշել ամրոցի մեջ եղած կարևոր շենքերի կառուցման ժամանակը։ Այստեղ, իհարկե, որոշ թվականներ տալու մասին խոսք լինել չի կարող, որովհետև պահպանված սակավաթիվ արձանագրությունները թվագրեր չունեն։ Միակ թվագիրը, որը եղել է վանքի ժամատան մուտքի ճակատաքարի վրա, ներկայումս բոլորովին հոգմահարված է։ Բարեբախտաբար, Ջալալյանի և թե նրանից հետո Մակար եպիսկոպոս Բարխուդարյանի այդ հուշարձաններն այցելելու ժամանակ, այդ թվագիրը պահպանված է եղել, այն է ըստ Ջալալյանի ՈՂԳ=1244 թ., իսկ ըստ Բարխուդարյանի՝ ՈՂԴ=1245 թ.¹։ Այդ թվականը համընկնում է Առաքելոց բնակատեղում պահպանված մի քանի հուշարձանների վրա եղած թվագրերի ժամանակաշրջանին։ Համաձայն Ճարտարապետական հուշարձանների պահպանության կոմիտեի արխիվային տվյալների², բնակատեղի եկեղեցիներից մեկն ունեցել է շինության ՉԻԳ=1274 թ., մյուսը՝ ՉԻԵ=1276 թ., իսկ թևավոր խաչը՝ ՉԼԸ=1289 թ.։ Հետևապես առարկել չի կարելի, որ 1274—1289 թվականներին

30—45 տարի առաջ գոյություն ունեցած լինեն վանք-ամրոցի թե՛ գլխավոր եկեղեցին և թե՛ ժամատունը։ Այստեղ միջանկյալ պետք է նշել նաև, որ ժամատան մուտքի ճակատաքարի վրայի, Գրիգոր Խաչենիսյանցի կամ Խաչենիսյանցի արձանագրությունը շինարարական բնույթ չունի, այլ նվիրատվական։ Հստ երևույթին այդ նվիրատուն ազդեցիկ դիրքի տեր, կամ հարուստ մեկն է եղել, որ նրա բավական համեստ՝ երկու պատարագի արժեք ունեցող (80 դահեկանի, ըստ այդ ժամանակներում ընդունված սակագնի) նվերն արձանագրելու համար այդպիսի աչքի ընկնող տեղ են տվել։

Եթե 1244/5 թվականն ընդունենք իբրև ելակետ վանքի գլխավոր հուշարձանների շինության մոտավոր ժամանակը որոշելու համար, կարելի է անել հետևյալ եզրակացությունները։ ա) Ժամատունը գոյություն է ունեցել 1244/5 թվականին և շինված, առնվազն, այսինքն ամենաուշը 1242/3 թվականին, ընդունելով, որ հիշյալ արձանագրությունը փորագրված է մի երկու տարի հետո։ բ) Ժամատան շինարարությունը տևած կլինի 5 տարուց ոչ պակաս և քանի որ գլխավոր եկեղեցին շինված է եղել դրանից առաջ և այդ միջոցը միջին հաշվով 15—20 տարի ընդունելով, վանքի գլխավոր եկեղեցու շինարարությունը կընկնի 13-րդ դարի առաջին քառորդի սահմաններում։

Իհարկե, այս բոլոր թվերն էլ, բացառությամբ ժամատան արձանագրության թվականի, մոտավոր հաշիվներով են կազմված, որոնց իբրև արդարացում կարող են ծառայել նույն դարում (13-րդ դար) Իջևանի և հարևան շրջաններում կառուցված մի քանի այլ հուշարձանների շինարարության ընթացքը (շին-

* Շարունակված ամսագրի 1955 թվականի հուլիսի Ձ-ից։

1. Մակար եպիսկոպոս Բարխուդարյանց, «Արցախ», Բաքու, 1895 թ., էջ 378։

2. Ճարտարապետական հուշարձանների պահպանության կոմիտեի հին քարտեզը, որոնք կազմված են եղել այդ Կոմիտեի գիտնական քարտուղար Հ. Նդիազարյանի առաջնորդությամբ 1938 թվականի էքսպեդիցիայի ձեռք բերած նյութերի հիման վրա։

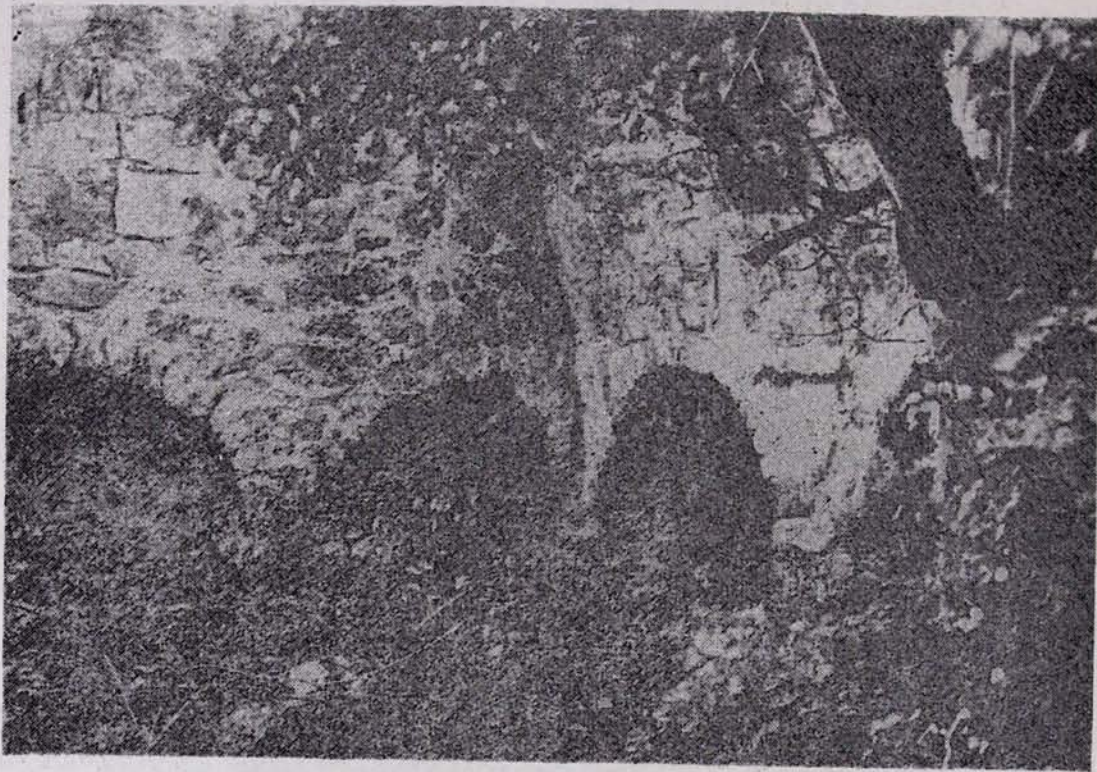
նարարական տեխնիկայի դրուսթյունը) և այդ ժամանակաշրջանի տնտեսական և քաղաքական նման պայմանները, որոնց մասին մենք հիշատակել ենք «Էջմիածին» ամսագրի նախորդ տարիների համարներում (Իջևանի շրջանից՝ Մակարավանք, Դեղձնուտ, Շամշադի-նի շրջանից՝ Անապատ կամ Նոր-Վարապա վանք, Ալավերդու շրջանից՝ Բարձրաքաշ):

Առաքելոց վանք-ամրոցի մնացած շենքերից երկրորդ եկեղեցու շինության ժամանակի մասին նույնպես կարելի է մոտավոր կարծիք հայտնել: Մեր կարծիքով դա ամրո-

շենքերին և բնակարաններին կից, ինքնին մի ապացույց է, որ ընդարձակվող վանքի կոմունալ շենքերը շինվել են հին և արդեն չօգտագործվող եկեղեցուն կից:

§ 12

Նախքան Առաքելոց վանք-ամրոցի հուշարձանների մասին մեր ասելիքը վերջացնելը, անհրաժեշտ ենք համարում նշել հուշարձանների այդ խմբի մի երկու ուշագրավ առանձնահատկությունները:

Սեղանատուն կամ խոհանոց

ցի ամենահին շենքերից մեկն է, կառուցված իբրև ամրոցի եկեղեցի, վանքի գլխավոր եկեղեցու և ժամատան շինարարությունից առաջ, Այդ կարծիքը հիմնավորում ենք հետևյալ հանգամանքներով: Նախ՝ եթե հակառակն ընդունենք, վանքի գլխավոր, գեղեցիկ, ավելի ընդարձակ և կանգուն մնացած հուշարձանների առկայության դեպքում նման անշուք և ավելի փոքր մի նոր եկեղեցու շինությունը միանգամայն անտեղի կլիներ, մինչդեռ այդ անշուք եկեղեցու գոյության պայմաններում վանքի գլխավոր շենքերի կառուցումը, վանքը բարեկարգելու և ընդարձակելու նպատակով, միանգամայն տրամաբանական է: Երկրորդ՝ այդ եկեղեցու տեղադրությունը տնտեսական

նոսքը վերաբերում է վանք-ամրոցի հուշարձանների տեղադրությանը, դրանց շինարարության մեջ կիրառված ձևերին, կառուցողական միջոցառումներին ու ճարտարապետական ձևավորմանը:

Նախ խոսենք տեղադրության մասին: Առաջին իսկ ուշադիր հայացքից նկատելի է, որ վանք-ամրոցի բոլոր կարևոր և խոշոր օժանդակ շենքերը, որոնք մնացել են կանգուն և կիսավեր դրությամբ, շինված են ամրոցի պարիսպներին կից և հատկապես այն պարիսպներին, որոնք ավելի դուրամատչելի կամ խոցելի են, այսինքն հյուսիսային, արևելյան և հարավային: Իսկ, ընդհակառակը, արևմտյան, հեղեղատի ձորանգրի համարյա

անմատչելի պարսպին կից շենքեր չկան, եթե չհաշվենք դրա երկու ծայրերին՝ հարավային և հյուսիսային՝ շինված ժամատան ու գավթի (հյուսիսում) և ընդունարան-դահլիճի (հարավում) այդ կողմին նայող ճակատները։ Անշուշտ, շենքերի այդպիսի դասավորությունը պատահական չէ և այդ արված է որոշ դիտավորությամբ։ Մեր կարծիքով, շենքերի նման դասավորությունը կատարված է իրար դուգորդված երկու նկատառումներով — տնտեսական և ռազմական։ Դրանցից տնտեսական հարցին կանգնողներն ասորեն, իսկ ռազմական ընդթի շարժառիթները հասկանում ենք այսպես — խոշոր և ամուր շենքերը պարիսպներին կից կառուցելով նպատակ են դրել այդ պարիսպները ներսից ավելի ուժեղացնելու, միաժամանակ հարմարություն ստեղծելու, որ արտաքուստ կատարված հարձակումների ժամանակ ամրոցը պաշտպանողները հնարավորություն ունենան այդ շենքերի կտուրներին վրա կանգնել և շարժվել, առանց այդ նպատակի համար հատուկ հարմարանք ստեղծելու։

Ինչպես այդ, նույնպես և մի շարք այլ փաստեր ցույց են տալիս, որ վանք-ամրոցի կառուցողները շինարարության միջոցների ծախսման գործում վերին աստիճանի խնայող մարդիկ են եղել — այս է երկրորդ առանձնահատկությունը։ Թվենք այդ փաստերը։ Վանքի գլխավոր եկեղեցու, ժամատան և գավթի շինարարության մեջ խնայողություն են ունեցել — եկեղեցուց մի պատ (հյուսիսայինը), ժամատան շենքում՝ երեք պատ (արևելյան, հյուսիսային և արևմտյան), իսկ գավթի շենքում՝ բոլորը, որովհետև արևելքից և հարավից, ըստ երևույթին, բնավ պատեր չեն եղել, այլ դրանց միացման անկյունում մի սյուն, որի վրա և հենվել են այդ կողմներից տանիքի թաղը կրող կամարները։ Հիշված բոլոր խնայված պատերի փոխարեն, բացառությամբ գավթի երկու պատերի, օգտագործվել են ամրոցի հյուսիսային և արևմտյան պարիսպների համապատասխան հատվածները, բավարարվելով միայն պարիսպների ժամատան և գավթի մեջ բացվող ճակատների սրբատաշ երեսպատումով։ Խնայողությունն նպատակով ավանդական պլանավորումից շեղում է կատարված նաև գլխավոր եկեղեցու կազմության մեջ, կրճատելով բեմի երկու կողմերում եղող խորանները (ավանդատները)։ Խնայողությունն ակնբախ է նաև եկեղեցու և ժամատան շենքերի մեջ արտաքուստ, որովհետև դրանք զարդաքանդակներ և զեղարվեստական այլ ձևավորում չունեն։ Նման խնայողություններ կան և կոմունալ շենքերում։ Այս բոլորը և դրանց նման այլ խնայողությունները, կամ միջոցների տնտեսաբար ծախսումը, եթե չասենք ժլատություն-

ներ, ինքնին մի արտասովոր երևույթ է հայկական վանքերի շինարարության մեջ, ուստի և, բնականաբար, հարց է առաջանում, թե ո՞վ կամ ովքե՞ր կարող են եղած լինել այս վանքի հուշարձանների կառուցողները։ Համենայն դեպս մի բան պարզ է, որ դրանք երկրի իշխանները կամ ազնվատոհմ մեծահարուստ մարդիկ չեն եղել, որովհետև վերջիններս իրենց հիշատակը հավերժացնելու նպատակով, սովորություն ունեին եկեղեցիների շինարարության գործում մրցել միմյանց հետ։ Նրանցից յուրաքանչյուրը աշխատում էր իր հարեանից ետ շինել կառուցվածքի չափերով, ձևավորումով և արտաքին ու ներքին զարդարանքներով, կամ մի որևէ բանով աչքի ընկնել։ Իրեն օրինակ իշխանական այդպիսի առատաձեռնության, բավական է միայն կրկին հիշել Առաքելոց վանքի մոտակա հարևանությամբ եղած հետևյալ հուշարձանները — Ալավերդու շրջանի Քուսմանյան (Դսեղ) գյուղի մոտերքում Մամիկոնյան Մարծպան իշխանի և նրա որդիների շինած Բարձրաքաշ վանքի եկեղեցին և ժամատունը¹, Շամշադինի շրջանում՝ Նոր-Բերդի տեր՝ Բագրատունի Վասակ իշխանի շինած եկեղեցին², Իջևանի շրջանում, Առաքելոցի մոտիկ գտնվող Մակարավանքում, Բագրատ իշխանի որդի Վարդանի շինած մեծ եկեղեցին և նույն վանքի վանահայր, իշխանական ծագում ունեցող Հովհաննիսի շինած Փոքր եկեղեցին³։

Կարելի է վստահությամբ ասել, որ Մամիկոնյան իշխանների շինած ժամատան, կամ Բագրատ իշխանի որդի Վարդանի շինած եկեղեցու միայն զարդաքանդակներն ավելի ծախք են աշխատանք են պահանջել, քան թե Առաքելոց վանքի գլխավոր եկեղեցու շենքն ամբողջովին վերցրած։

Վերոհիշյալ կարծիքը հաստատող մի հանգամանք ևս կա, դա հուշարձանների շինողի, կամ շինարարությունը կազմակերպողի, որը սովորաբար լինում է վանքի վանահայրը, իրենց կատարած աշխատանքը որևէ աչքի ընկնող տեղում արձանագրելու սովորությունն է այդ ժամանակաշրջանում։ Մեր հիշած բոլոր օրինակներում էլ կան շինարարության համար միջոցներ ներդնողների անունները, երբեմն մի քանի տեղերով։

Ինչպես տեսանք, Առաքելոց վանքում շինողների մասին որևէ հիշատակություն չկա և իշխանական առատաձեռնության ոչ մի հետք, ուստի և վերոհիշյալ փաստերը մեզ

1. «Էջմիածին» ամսագիր, 1951 թ. հուլիս-դեկտ. ամիսների համարներում։

2. «Էջմիածին» ամսագիր, 1952 թ., սեպտ.-դեկտ. ամիսների համարներում։

3. «Էջմիածին» ամսագիր, 1954 թ., փետր.-մարտ ամիսների համարներում։

հարկադրում են այդ վանքի հուշարձանների շինողներին այլ տեղ և այլ դասակարգում փնտրելու:

Թե՛ այս հարցին պատասխանելու և թե՛ մեր նկարագրությունը լրացնելու նպատակով, շարունակենք համառոտակի նկարագրել Առաքելոց բնակատեղը, որի կենտրոնում շինված է վանք-ամրոցը:

§ 13

Առաքելոց գյուղատեղ.— Ինչպես վերը հիշեցինք, այս բնակատեղը երեք թաղամաս ունի և քանի որ մեր ակնարկն սկսել ենք արևելյան թաղամասից, շարունակենք այդ թաղամասում գտնվող մյուս հուշարձանների և շենքերի նկարագրությունը:

Աղբյուրից մոտավորապես հարյուր մետր ցած, բնակատեղը հյուսիսից եզերող ժայռերի մեջ սեպած և խրված ձորակի բերնին, գտնվում է բաղնիքի շենքը, որից միայն պատերի ստորին մասերն են մնացել: Այդ շենքի ավերակները թաքնված են վանք-ամրոցից դեպի աղբյուրն իջնող կածանի վերջում, հեղեղատին չհասած, աջ կողմում, իրար խճճված ծառերի և մացառների մեջ: Դա միջին չափերի՝ $13 \times 10,8$ մ. (դրսից) մի շենք է, շինված քարով և աղյուղով, կրե շաղախով: Այդ շենքի բաղնիք լինելուն ապացույց են պատերի մեջ մնացած, թրծված կավից պատրաստված, ջրատար խողովակները, պատերի ծե-

փը (ներսից) և տեղադրությունը աղբյուրին մոտ, որի ջրից և օգտվել են:

Վանք-ամրոցի քարածայուը հյուսիսային կողմում ձգվող լեռան շղթային միացնող պարանոցի վրա, պարսպից քիչ հեռու, ծառերի տակ նկատելի են մի քանի շենքերի տեղեր, լայն փոսերի ձևով: Հավանաբար դրանք վանքի տնտեսական օժանդակ շենքերն են եղել, ամրոցից դուրս:

Ամրոցի քարածայուի խիստ թեթևությամբ իջնող հարավային քարոտ լանջի ցածում մի փոքրիկ եկեղեցու պատերն են մնացել: Եկեղեցին շինված է գետաքարերից և կրաքարից, կրե շաղախով, $7,7 \times 5,7$ մ. չափերի (դրսից), մի մետրաչափ հաստությամբ ունեցող պատերով: Եղել է թաղապատ, պատերը ներսից ծեփված: Հարավային պատի վրա, մուտքից աջ, դեռևս երևում են որմանկարի հետքեր— կարմրագույն ձիու վրա հեծած մի մարդ, մարմինը դեպի ետ հակված: Ծառ լավ պահպանված է ձիու առաջին ոտքերից մեկը, հաջող և բնական նկարված: Մուտքը արևմտյան պատի մեջ է բացված: Մուտքի կիսաշրջանաձև, խոշոր ճակատաքարն ընկած է ցած, երեսն ի վայր: Պատմական հուշարձանների պահպանության կոմիտեի 1938 թվականի էքսպեդիցիայի ժամանակ այդ քարը իր տեղումն է եղել և էքսպեդիցիայի ղեկավար, Կոմիտեի գիտնական քարտուղար Հ. Նիկողարյանը գրի է առել քարի վրայի արձանագրությունը, հետևյալ բովանդակությամբ.

1 Ի ԹՎ ԶԻԵ ԵԻ ՅԻՇԽԱՆՈՒԹԵ ԱԹԱՊԱԿ Ս-

2 ԱՂՈՒՆԵՆ ԵՍ ԳՐԻԳՈՐ ԶԱՀԱՆԱ ՇԻՆ(Ե)ՑԻ ԶԵԿԵՂԵ-

3 ՑԻՍ ԲԱԶՈՒՍ ԱՇԽԱՏՈՒԹԲ: ՈՐԶ ՍՊԱՍԱԽՈՐՆԵՆ ՍՄԱ ԱՐՆԵՆԲ:

4 ԺԱՍ Ի ՏԱՐԵՆ ՅԱՅՏՆՈՒԹԵՆՍ: ԵՆ-

5 ՈՀՈՐ ՏԻԿՆԱ: Ա ԳՈՀԱՐՁ(Ի)Ս ԹԷ (?)

Այդ եկեղեցուց 50 մետրաչափ դեպի հարավ, գտնվում է նույն չափերի և նման կառուցվածքի մի այլ եկեղեցի:

Հիշյալ եկեղեցիներից ցած, հյուսիսից հարավ և ապա ուղիղ անկյան տակ դեպի արեւելք, մինչև այդ կողմից բնակատեղը եզերող քարածայուի շղթան ձգվող հարթ տարածության վրա պահպանվել են բազմաթիվ սենյակների պատերի հիմնաշարքերը: Այդ սենյակները, որոնք բոլորն էլ կանոնավոր քառակուսի հատակագիծ ունեն, խիստ տարբերվում են բնակատեղի մնացած կանգուն և ավերակ շենքերից նրանով, որ դրանց պատերը շարված են եղել կանոնավոր, քառակուսի տաշված մեծ և միջակ մեծությամբ ու-

նեցող քարերից: Սենյակների մեծ մասը խոշոր չափերի են:

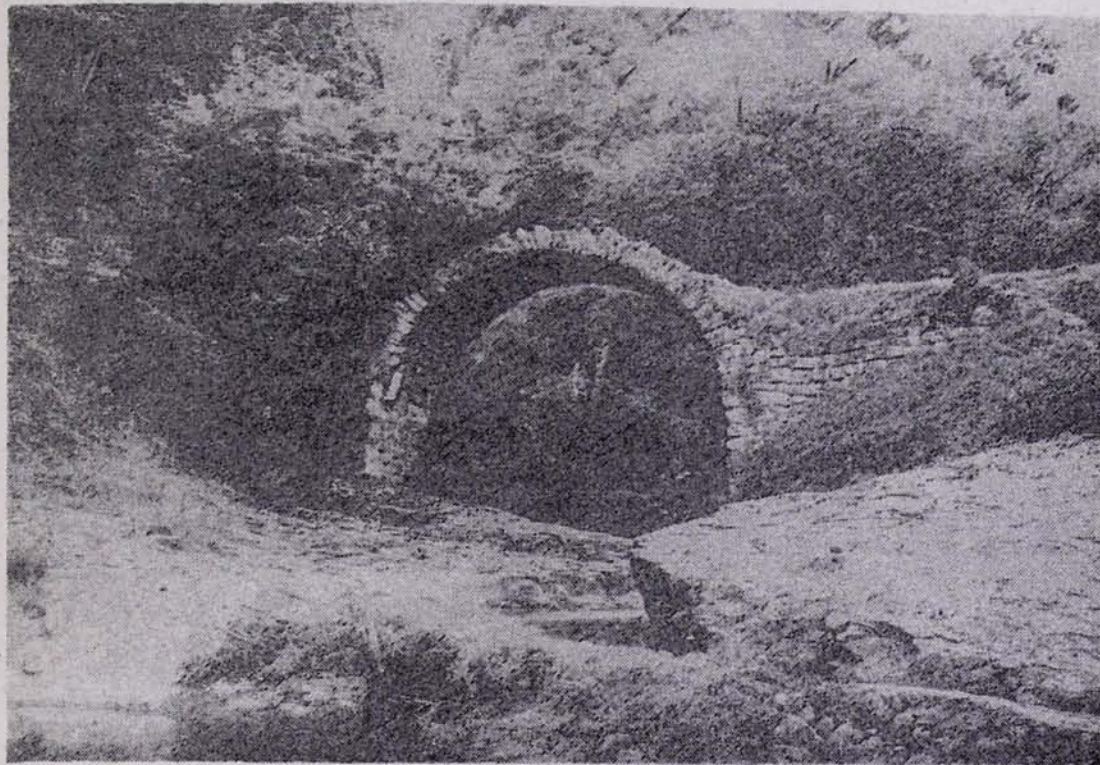
Տափարակի կենտրոնում, արևմուտքից արևելք ուղղությամբ, գտնվում է մի մեծ և ընդարձակ, կանգուն շենք, $15,2 \times 10,2$ մ. չափերի (դրսից), որը շինված է խոշոր և մանր գետաքարերից և ավազաքարից: Թաղապատ է: Ներսից թաղը գտնվում են երեք կամարներ, որով շենքը բաժանվում է չորս հատվածների: Ընդերկայանական պատերի մեջ թաղերը կողով կիսամուկները միացած են ցածրադիր կամարներով, պատերի մեջ առաջացնելով լայն խորշեր: Առհասարակ այդ շենքի պատերը ցածր են թվում, գուցե այդ նրանից է, որ ներսը լիքն է շինաղբով, իսկ դրսից՝ շրջապատված հողաթմբերով: Միակ մուտքը, որ բացվում է արևմտյան պատի մեջ, շրջապատի մակերեսից նույնպես ցածր է: Թե՛ ընդհանուր տեսքով և թե՛ շինարվեստի ման-

1. 5-րդ շարքի «Դոմար» ածումը կարելի է վերծանել նաև իբրև «Դոմար», որովհետև երրորդ գիրը նման է Հ-ի և Տ-ի:

բամասնությունը ու չափերով այս շենքը հարևան է Կիրանց վանքի սեղանատանը, միայն այն տարբերությունը, որ վերջինը երկու դուռ ունի: Ըստ Նղիազարյանի տեղեկագրի, տեղացիների ասությամբ այս շենքի մեջ ձիթհանի մեծ քար է եղել, որից և եղրակացություն է արվում, որ դա ձիթհանքի շենք է: Սակայն, մեր կարծիքով, դա եղել է քարվանսարա կամ դոմ, բայց ոչ ձիթհանք, որովհետև այստեղ չեն երևում ո՛չ բովի և ո՛չ էլ մամլելու բաժանմունքի հետքեր, ինչպիսիք կան մեր երկրի մի քանի շրջաններում մնացած ձիթհանքերում, որոնցից ամենալավ

քանդված է: Ըստ երևույթին, սա երկու կամ երեք բաժանմունքից է բաղկացած եղել, որոնցից հարավային, ամենամեծը, մի խորն ընկած, տափարակի դառիվայր, թեք լանջի մեջ բացվող դուռ ունի: Մեր կարծիքով դա պետք է եղած լինի ձիթհանքի շենքը, իսկ հիշյալ դուռը, որը շենքի հատակից ցած է դրված և չափերով մեծ չէ, բուսալ դուռն թափելու համար է հատկապես շինված:

Թե այդ երկու շենքերից ո՞րն է, իրոք, ձիթհանքի շենքը եղել, կպարզվի ավելի մանրադնին հետախուզությունից, գուցե և պեղումներից հետո: Համենայն դեպս ձիթհանքի լի-

Սրանցի կամուրջը

պահպանվածը և տիպականը գտնվում է Տաթևի վանքի մոտ: Թեև վերջինը 17-րդ դարի շենք է, բայց ամենայն հավանականությամբ պահպանել է այդ արտադրական բնույթը կրող շենքի պլանավորման ընդհանուր սխեման:

Վերոհիշյալ տափարակի արևելյան ծայրին գտնվում է մի այլ մեծ շենք, հյուսիսից հարավ ձգվող, 16,5×9,6 մ. չափերի (դրսից), որի բարձր պատերը դեռևս կանգուն են մնացել: Տանիքը, որը հավանաբար ծածկված է եղել գերաններով (դատելով պատերի ոչ շատ հաստությունից և բարձրությունից), հենված շենքի ներսում դրված փայտե սյուների վրա,

նեղն այդ բնակատեղում աներկբայելի է, որովհետև, նախ, դրան իբրև կողմնակի ապացույց կարող է ծառայել մոտակա, Կունեն գետակի վրա շինված, կամրջի «Սրանոցի» անունը և, երկրորդ, ձեթի արտադրությունը հնում եղել է համարյա թե ամեն տեղ, թե՛ վանքերին և թե՛ բնակավայրերին կից: Բուսական յուղը ծառայել է թե՛ իբրև սննդամթերք և թե՛ իբրև վառելանյութ, լուսավորության կանթիլների համար, մոմի և նավթի գործածությունից առաջ: Մեղ պատահել է մեր վանքերից մի երկուսում (օրինակ՝ Հենվանք, (Ստեփանավանի շրջան) և Կիրանց վանք) վանքի պատերի տակ տեսնել վայրի

դրույթյամբ աճած կանեփի թփեր, որոնք այդ տեղերում կարող էին մնացած լինել հնուց մինչև մեր օրերը տարեցտարի թափված և նորից աճած սերմերից:

Վերոհիշյալ տափարակից ցած, մինչև Կունենի ափերը, որևէ շենքի մնացորդներ չեն երևում: Կունեն գետի վրա Սրանոցի կամուրջն է: Չնայած իր անշուք արտաքինին, այդ 9,3 մետր թռիչք և բարձր կամար ունեցող կամուրջը գեղեցիկ է և տպավորիչ: Կամրջի խոշոր քարերից շինված երկու խելերն էլ հիմնված են առափնյա ժայռերի վրա: Բարակ կամարը շարված է սեպաձև տեղավորված շերտավոր ավազաքարից: Կամրջի լայնքը շուրջ երկու մետր է: Զարմանալի է, որ ըստ երևույթին անպաճույճ այդ կառուցվածքը դարեր շարունակ դիմացել է լեռնային գետակի վարարումների կատաղի հորձանքին և կլիմայական քայքայիչ ուժերին:

Սրանոցի կամուրջից մոտավորապես հարյուր մետր հեռավորությամբ, գետակի ափով ձգվող կածանի աջ եզրին, բնակատեղի հարավային թաղամասում, գետաքարից, ավազաքարից և թրծված աղյուսից շինված պահակատան խարխուլ շենքն է: Դա մի փոքրիկ ու ցածրիկ շենք է, նեղ դռնով, որը բացված է նախկինում այդ տեղով անցնող ճանապարհի վրա: Շենքի ներսում, պատերի մեջ կան նեղ ու բարձր, սրածայր գագաթով նիշեր, որոնց կողերը, ինչպես և մուտքի շրջանակը, թրծված աղյուսից են: Պահակատունը շինված է եղել ոչ թե ճանապարհի պաշտպանության համար, այլ այդ տեղով անցնող ապրանքա-

տար քարավաններից մաքս գանձելու նպատակով: Պահակատան շրջակայքում, իրար խճճված ծառերի, թփերի և մացառների մեջ մնացել են զանազան շենքերի պատերի հետքեր:

Բնակատեղի մեծագույն, արևմտյան, թաղը տարածվում է հեղեղատի աջափնյա լայն և ընդարձակ, թեթևակի զառիվայրով սարից դեպի գետակի ափն իջնող լեռնալանջի վրա: Այժմ այդ տարածությունն ամբողջովին ծածկված է ծառերով: Բնակարանների հետքեր համարյա թե չեն երևում: Կանգուն մնացել են միայն երեք ավերված եկեղեցիների պատերը, այն էլ ոչ ամբողջ բարձրությամբ: Այդ եկեղեցիներից երկուսը համարյա նույն չափերն ունեն ամրոցից ցած, արևելյան թաղամասում գտնված եկեղեցիների համեմատությամբ և նույնպես զանազան տեսակի ու չափի քարերից են շինված և հավանաբար ներսից սվաղված են եղել: Դրանք, երեքն էլ, պարզ և անպաճույճ շենքեր են: Մեկը, որը թևավոր վանք է կոչվում, գտնվում է հեղեղատի ձախափնյա բաղնիքի դիմաց, մոտավորապես 50 մետր հեռավորության վրա: Մնացած երկուսը, որոնք շինված են իրար կից և գտնվում են մեծ թաղամասի արևմտյան ծայրին, կոչվում են Զույգ եկեղեցիներ: Դրանցից հարավայինը իր չափերով ավելի փոքր է — $6 \times 4,5$ մ. (դրսից): Զույգ եկեղեցիներից հյուսիսայինի (մեծի) արևմտյան պատի մեջ բացվող մուտքի կիսաշրջանաձև շատ խոշոր ճակատաքարը, որը խիստ հողմահարված է, ունի հետևյալ արձանագրությունը.

- 1 Ի Թ [ԶԻԳ]՝ ԱՇԱՍԷՐ Ե . . .
 2 ԵՍ ՇՆՈՇՈՒՈՐՍ ՅՈՒՍՈ[Վ] ԵԿԵՂԵՑԻ ԱՅ ԻՐԱ Ա . . .
 3 ԻՄՈՑ ԱՐԴ ՈՐԸ ՍՊԱՍԱԿՈՐԵՆ ԼՄԱ Ի ՏԱՐԻՆ Դ ՊԱՏԱՐԱԳ ՊԱՐՏԻՆ:
 ԶԱՏԿԻՆ ԻՍ
 4 ՀԱԻՐՆ ԱԻԵՏԵՅՆ + + + + :Բ: ՅԱՅՏՆՈՒԹԵՆ
 5 ԻՄ ՍԱԻՐՆ ՄԼԸ[Ա]Ն Ա ԶԻՆ՝ ՈՐ ԻԱՓԱՆԷ
 6-րդ շարքի վերջում միայն Ս, իսկ 7-րդի վերջում Շ գրերն են մնացել:

Զույգ եկեղեցիներից քիչ հեռու՝ արևմտյան կողմում՝ կան երկու խաչքարեր, իրար մոտ: Դրանցից մեկն ընկած է, իսկ մյուսը կանգուն և քարը խաչաձև, որի պատճառով և կոչվում

է Թևավոր խաչ: Այս խաչքարի վրայի արձանագրությունը հողմահարված լինելու պատճառով անվերծանելի է, սակայն թվագիրը — ԶԼԸ պահպանված է պատվանդանի վրա:

1. Փակագծերի մեջ դրված թվագիրը մեզ հայտնի է 2. Նդիազարյանը: Գրի է առնված Պատմական հուշարձանների պահպանության կոմիտեի 1938 թվականի էքսպեդիցիայի ժամանակ, իսկ այժմ եղծված է:

2. 5-րդ շարքի Մլբան անունից հետո «ա-զիե» բառը համարում ենք «ազի», որը Ղարաբաղի բարբառով

«մայր» է նշանակում. իսկ 2-րդ շարքի վերջին գրերը («եկեղեցի» բառից հետո) թերևս լինեն «Այ իրաւանց», որով կստացվի — ...[շինեցի] եկեղեցի Այ իրաւանց իմոց», որտեղ «իրաւանց» բառը փոխարինում է սովորական «աղիւանց» բառին:

§ 14

Վերջացնելով Առաքելոց խմբի հուշարձանների նկարագրությունը, այժմ փորձենք ամփոփել մեր տպավորությունները և որոշ հարցերի նկատմամբ անել այդ բոլորից հետևող ցերեկացությունները:

ա) Հուշարձանների վրա պահպանված թվագրերից (ամենահինը՝ ՈՂԳ=1244 թ. և վերջինը՝ ՉԼԸ=1289 թ.) երևում է, որ դրանց մեծամասնությունը կառուցված է 13-րդ դարում: Այս դարը Առաքելոց բնակատեղի և վանքի ծաղկման շրջանն է եղել, իսկ թե ե՞րբ է եղել դրանց գոյության սկիզբը և վերջը, դժվար է ասել, առանց ավելի մանրակրկիտ ուսումնասիրության և, մասնավորապես, պեղումների: Համենայն դեպս մի բան պարզ է, որ լեռնային այդ կիրճը բնակելի է եղել դեռևս 17-րդ դարում: Դրան վկա են Առաքելոցի խմբից 2—2,5 կիլոմետր ցած, գետակի երկու ափերին մնացած Հին Կունեն գյուղի ավերակները: Դրանց մեջ, աջափնյա բլրի գագաթին դեռևս կանգուն մնում է խեղճանց աղճից, Ասլամաղի որդի Մելիք-Շահնազարի և դրա ամուսին խանզադեի շինած Աստվածածին եկեղեցին, որի մուտքի ճակատաքարի վրա պահպանված է ՌԶԻԴ=1675 թվակիր շինարարական արձանագրությունը: Բացի այդ, այս եկեղեցու արևմտյան կողմում գտնվող գերեզմանատան մեջ պահպանված խաչքերարից մի քանիսը նույն դարի թվագրեր ունեն: Հավանական է, որ Առաքելոց բնակատեղը ավերվելուց, կամ մի այլ պատճառով լքվելուց հետո, նրա ժողովուրդը տեղափոխվել է Կունեն, դրա շինության համար օգտագործելով Առաքելոցի ավերակների պատրաստի քարերը: Վերջին ենթադրություն (քարերի օգտագործման մասին) արվում է հիմք ունենալով այն հանգամանքը, որ Առաքելոցի ընդարձակ բնակատեղում բնակարանների նույնիսկ հիմնաքարերը չեն մնացել: Նույնը կարելի է ասել նաև արևելյան թաղամասի շենքերի և ամրոցի պարիսպների քարերի մասին: Բնական է եզրակացնել, որ քարերը տարել են մոտակա Կունենի բնակիչները:

Առաքելոցի լքման և Կունենի շինվելու ժամանակին և պայմաններին վերաբերող հարցն առայժմ մնում է անլուծելի:

բ) Այժմ աշխատենք որոշել, թե ի՞նչ տեսակի բնակատեղ է եղել Առաքելոցը: Պաշտոնապես (Պատմական հնությունների պահպանության կոմիտեի ցուցակում) դա համարվում է գյուղատեղ: Սակայն մի քանի հանգամանքներ և փաստեր ցույց են տալիս, որ այդ բնակավայրը սովորական գյուղ չի եղել: Նախ՝ գյուղատնտեսությամբ, այսինքն վարուցանքով և անասնապահությամբ զբաղվելու համար դրա շրջակայքում չկան հարմար

հողամասեր, արոտներ և այլ պայմաններ: Ամեն կողմից խիստ զառիվայր իջնող ժայռոտ և անտառապատ լեռները և դրանց մեջ ընկած խոր ձորերը գյուղատնտեսությամբ զբաղվելու որևէ հարմարություն չեն ներկայացնում և այդպիսի պայմաններում այդ տեղի բնակիչները միայն տեղ-տեղ, մոտակա բացատներում և բնակավայրի մոտերքում փոքրիկ պտղատու այգիներ և բանջարանոցներ կարող էին մշակել: Պարզ է, որ փոքրիկ այգիներով ու բանջարանոցներով այդպիսի մի ընդարձակ բնակավայրի ժողովուրդը չէր կարող իր գոյությունը պահպանել:

Այն հանգամանքը, որ Առաքելոցում հինգ եկեղեցիներ են եղել, չհաշված վանքի երկու եկեղեցիները, բաղնիք և արևելյան թաղամասում եղած մի շարք ոչ բնակելի ընդարձակ շենքեր, ևս մի ապացույց է, որ այդ բնակավայրը սովորական գյուղ լինել չէր կարող:

Առաքելոց բնակավայրի տիպը բնորոշող, իրար հետ կապ ունեցող երեք հուշարձաններ են մնացել, երեքն էլ կանգուն դրությամբ: Դրանցից մեկը քարվանսարայի շենքն է, արևելյան թաղամասի կենտրոնում, երկրորդը՝ Կունեն գետակի վրայի Սրանոցի կամուրջը, իսկ երրորդը՝ վերջինից քիչ հեռու գտնվող պահականոցը: Այս երեք հուշարձանների միատեղ լինելը ցույց է տալիս, որ Առաքելոցը իր ժամանակին եղել է բանուկ ճանապարհների մի հանգույց:

Մեր հոգվածի սկզբում արդեն նշել ենք, որ պատմական Մեղրդյաց երկիրը կամ Կայենո գավառը եղել է արտաքին աշխարհից դեպի Հայաստանի կենտրոնական գավառները բացվող դռներից մեկը, և որ այդտեղից են անցել քարավանային հին ճանապարհները: Այս առթիվ ուշագրավ է Պատմական հնությունների պահպանության կոմիտեի 1938 թվականի էքսպեդիցիայի արդյունքներն ամփոփող տեղեկագրի այն մասը, որը վերաբերում է Լոռու քարձրավանդակից դեպի ներկայիս Իջևանի շրջանը տանող հին ճանապարհներին, որոնց մնացորդներն ու հետքերը էթպեդիցիան նկատել է այդ ուղղությամբ կատարած իր գիտարշավի ընթացքում:

Այդ ղեկուցագրից երևում է, որ Աղստե գետի հովտով ընթացող և տեղ-տեղ նրան միացող մի քանի ճանապարհներ անցնում են Ձորագետի հովտից Աղստե և Ոսկեպար գետերի հովիտներից բաժանող բարձր լեռնաշղթաների լեռնանցքերով: Այդ ճանապարհներից կարևորը, որ այժմ էլ մասամբ բանուկ է, անցնում է Ասամիրզուլ շոսանի Բարինց, Մարց, Լորուտ, Շամուտ և Ահնիձոր գյուղերով և իջնում Կունեն գետակի ձորը, և ապա Կիրանց վանքի և Առաքելոցի վրայով տանում է Փուռ գետի հովիտը: Կիրանցից

դեպի Առաքելոցը տանող ճանապարհի կեսին, Չալդոշանի կամրջի մոտ, մի այլ ուղի է միանում, որն անցնում է Դեղձնուտի վանքի մոտով, որը ներկայումս էլ ծառայում է իբրև ամառային արոտները տանող ճանապարհ, Ղազարի շրջանի քոչվորների և տեղացիների համար: Կիրանց վանքի վրայով ընթացող ջանապարհով Ալավերդու շրջանի վերոհիշյալ գյուղերի անասունների հոտերն իջնում են Քուռի հովտի ձմեռային արոտները:

Կունեն գետակի հովտով անցնող ճանապարհին են միանում նաև Զորագետի հովտում գտնվող Շնող և Կողբ ու դրանց մոտակա գյուղերի վրայով դեպի Ոսկեպարի հովիտն ընթացող ուղիները, որոնց մի ճյուղավորությունը միանում է Կունենի ձորի ճանապարհին: Կունենի ձորի ճանապարհի մի ճյուղը Առաքելոցի կամրջով (Սրանոցի), գետակի աջ ափով ընթացել է դեպի Մակարավանք, Կայենո և Աղստևի ձորում գտնվող մի քանի այլ բերդերը: Այս վերջին ճանապարհը, հավանաբար, նույնպես առևտրական նշանակություն է ունեցել, որի համար և կառուցվել են թե՛ Սրանոցի կամրջը և թե՛ նրա մոտի պահականոցը:

Այսպիսով պարզ է Առաքելոց բնակավայրի հանգուցային դիրքը այդ ճանապարհների վրա և բնական է, որ այդ տեղով անցնող քարավանները կանգ առնեին և օթևանեին մինչև օրս գոյությունը պահպանող քարվանսարայում:

Վերոհիշյալ տվյալներից ինքնին հետևում է, որ Առաքելոց բնակավայրը լինել նաև առևտրական մի կետ, և այդտեղ ծաղկած լինեին որոշ արհեստներ և տնայնագործությունը, որոնք սպասարկեին այդ ճանապարհներով անցնող քարավաններին և անցորդներին, ինչպես և Կունենի ձորի և դրան կից լեռնալանջերում գտնվող բնակատեղերին: Առևտրի ասպարեզում այդ կետը կարող էր լինել իբրև շուկա թե՛ դրսից բերվող մթերքները և թե՛ տեղական հումքի վաճառքի (բուրդ, կաշիներ, մորթեղեն, մազեղեն, փալտանյութ և այլն) կամ փոխանակություն համար:

Բնական է, որ այդպիսի առևտրական մի կետի համար անհրաժեշտ կլինեին թե՛ արհեստանոցներ և թե՛ մեծ տարողությամբ պահեստներ: Ահա այդ տիպի շենքերի մնացորդներն ենք համարում այն մի շարք, տաշված քարով շինված և ոչ բնակարանային տիպի մեծ ու փոքր սենյականման կառուցվածքները, որոնց հիմնապատկերը հողի տակից երևում են քարվանսարայի և ձիթհանքի մոտերքում, իսկ ամրոցի տակ ընկած տափարակի վրա շինված բոլոր շենքերը միասին, ներառյալ քարվանսարան և

ձիթհանք՝ իբրև Առաքելոցի գործարար թաղամասը—շուկան:

Այս բոլորը նկատի ունենալով, Առաքելոց բնակավայրը պետք է համարել ոչ թե սովորական գյուղ, այլ առևտրա-արդյունաբերական տիպի մի գյուղաքաղաք, որի բնակիչները եղել են նյութապես բարեկեցիկ դրուժյան մեջ եղող մարդիկ—տնայնագործներ, արհեստավորներ և վաճառականներ: Դրանց համեմատաբար բարեկեցիկ դրուժյան մեջ լինելուն ապացույց են այդ բնակավայրում անհատապես և միացյալ ուժերով շինված հինգ եկեղեցիները և բաղնիքը, որոնք թեև անշուք տեսք ունեն, սակայն զգալի նյութական միջոցներ են պահանջել, մանավանդ եթե նկատի ունենանք եկեղեցիների ներքին ձևավորումը: խոսքը եկեղեցիները սրբապատկերներով զարդարելու մասին է, որի ապացույցը պահված է ամրոցի տակի, սարավանջին շինված եկեղեցու մեջ:

Հասարակական շենքերի թվում չենք հիշում քարվանսարան, ձիթհանքը, կամրջը և պահակատունը, որոնց կառուցման շարժառիթները կարող են և բնակավայրի համայնքին չվերաբերել:

գ) Առաքելոց վանք-ամրոցի նկարագրությունից երևում է, որ դրա գլխավոր հուշարձանների—եկեղեցիների, ժամատան, գավթի, ինչպես և կոմունալ շենքերի—կառուցողների մասին որևէ հիշատակություն չկա: Տեսանք նաև, թե ինչպիսի արտակարգ խնայողությամբ և նպատակահարմար տեղադրությամբ են կառուցված դրանք: Պարզ է նաև, որ այդ հուշարձաններից որ մեկն էլ վերցնենք, մի մարդու շինած չէ, այլ շատերի կոլեկտիվ միջոցներով և աշխատությամբ, որովհետև, հակառակ դեպքում, եթե շինողը մի անձ լիներ, իր անունը կփորագրեր հուշարձանի սյուսերին, ինչպես այդ արել են ավելի համեստ հուշարձանների կառուցողները (երկու եկեղեցիները բնակատեղում և Ս. Կարապետ խաչարձանը վանքում): Այս ամենը հաշիվ առնելով, ենթադրում ենք, որ վանք-ամրոցի հուշարձանների կառուցողները եղել են Առաքելոցի բնակիչներ—տնայնագործները, արհեստավորները և վաճառականները, միացյալ ուժերով, ժամատան համար պարզությամբ, խուսափելով ոչ կարևորից, ավելորդ պնդազարդանքից, խնայելով միջոցները, որտեղ հնարավոր է եղել, և շենքերը տեղադրելով կրկնակի նպատակահարմարությամբ: Այդպես կարող էին վարվել դրամի, աշխատանքի և նյութի արժեքն իմացող մարդիկ միայն:

դ) Սակայն վերոհիշյալ կարծիքի առթիվ կարող են առարկություններ լինել, նկատի ունենալով այդ ժամանակաշրջանի քաղաքական և տնտեսական դրությունը:

Ինչպես տեսանք, Առաքելոցի թվագիր ունեցող հուշարձանները բոլորն էլ, դրանց հետ, թերևս, և թվագիր չունեցող հուշարձանների մի մասը, շինված են 1244—1289 թվականներին, այսինքն մոնղոլական բռնակալության սկզբնական շրջանում: Ժամանակակից պատմիչ Կիրակոս Գանձակեցին այսպես է բնորոշում արհեստներով զբաղվող ժողովրդի այդ ժամանակվա դրությունը. «... այլ և զամենայն արուեստագէտս, եթէ ի քաղաքս և եթէ ի գիւղս, զամենայն ի հարկի կացուցին... և զի՞ պիտոյ է մանրամասնաբար ասել, զամենայն դուռն շահից հատին ի մարդկանէ...»: Ուրեմն, հարց է առաջանում, թե ինչո՞ւ էր կարող Առաքելոցի ժողովուրդը, նման պայմաններում, ոչ միայն իր գոյությունը պահպանել, այլև մեր հիշած շինարարությունը կատարել՝ վանք ու եկեղեցիներ և այլ արտադրական ու կոմունալ բնույթի շինքեր կառուցել: Մեր կարծիքով այդ ամենը կարող էր կատարվել

միայն այն դեպքում, եթե Առաքելոց բնակավայրը համարվեր կամ լիներ վանքապատկան, որովհետև համաձայն թե՛ Կիրակոս Գանձակեցու և թե՛ Սյունյաց պատմիչ Ստեփանոս Օրբելյանի վկայությունների, մոնղոլների տիրապետության ժամանակ վանքերը և եկեղեցիները ազատ էին հարկերից: Հետևապես Առաքելոցի բնակիչ արհեստավորները, տնայնագործներն ու վաճառականները իրեն վանքի ծառայող-սպասավորներ կամ ճորտեր, այսինքն վանքի ցուցանակի տակ, լինելով ճկուն և ձեռներեց մարդիկ, կարող էին իրենց արհեստներովն զբաղվել, համեմատաբար բարեկեցիկ կյանք ունենալ և շինարարությամբ զբաղվել, բարեկարգելով վանքը, թեկուզ իրենց անձնական շահը նկատի ունենալով, չհաշվելով ժամանակի բարեպաշտական հակումները:

Թե՛ այս և թե՛ սույն հողվածում արժարժված այլ ենթադրությունները կարող են հաստատվել կամ հերքվել, երբ ավելի մանրակրկիտ ուսումնասիրություն և պեղումներ կատարվեն այդ հետաքրքիր հուշարձանների խմբում:

1. Կիրակոսի Գանձակեցույ Պատմութիւն Հայոց, 1909 թ., էջ 349:

